

Ziková, Markéta

Slovotvorně motivované neologismy - produktivita a pravidelnost jejich tvoření

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2002, vol. 51, iss. A50, pp. [93]-104

ISBN 80-210-2819-X

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100904>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MARKÉTA ZIKOVÁ

SLOVOTVORNĚ MOTIVOVANÉ NEOLOGISMY – PRODUKTIVITA A PRAVIDELNOST JEJICH TVOŘENÍ

Slovotvorná motivace, slovotvorné pravidlo

Slovotvorně motivované neologismy (SMN) představují podskupinu nových slov, která rozšiřují slovník – vstupují do něj jako jeho nové lexikální jednotky (LJ). K dalším významným zdrojům slovníku patří například pojmenování přejatá již jako hotové LJ nebo pojmenování motivovaná sémantickou strukturou ve slovníku již etablovaných LJ (tzv. neosémantismy).

Slovotvornou motivací rozumím vztah mezi dvěma LJ, který je založen na jejich vzájemné morfemicko-sémantické relaci: existenci LJ_2 lze vysvětlit existencí LJ_1 , od níž byla slovotvornými postupy utvořena: $LJ_1 \rightarrow LJ_2$. Takto vymezený pojem slovotvorné motivace má komplexní povahu – postihuje jak formální, tak i sémantické procesy při tvoření slov. O Dokulilem postulované dichotomii *fundace* – *motivace*, která je založena na dualitě formy a významu (TŠČ I, 1962, 11n.), má podle mého názoru smysl uvažovat pouze u LJ tvořených podle univerbizačních modelů. V těchto případech je motivujícím pojmenováním vždy víceslovná LJ a fundující je pouze ta část, která při derivaci funguje jako slovotvorná báze (*pracák* motivace: *pracovní úřad*, *fundace*: *pracovní*). Univerbizované LJ jsou čitelné na pozadí motivující LJ jako celku, nikoli pouze ve vztahu k fundující bázi.

V čem se SMN odlišují od jiných možných zdrojů slovníku, tj. především přejatých slov a neosémantismů? Vzhledem k tomu, že tématem tohoto příspěvku jsou slovotvorné procesy, které aktuálně probíhají ve slovníku, za hlavní odlišnost SMN se považuje to, že jsou slovotvornými postupy tvořeny z jiných jednotek a jsou navzájem propojeny sítí vztahů. SMN z tohoto pohledu utvářejí subsystém s těmito rysy:

1. Jde o LJ, které vznikly z jiných jednotek slovníku, a to buď **derivací** podle slovotvorných modelů, která se řídí určitými pravidly, nebo **analogickým tvořením**, založeným na nápodobě struktury existujících LJ.

2. Jde o LJ s **vnitřní strukturou**. Vnitřní strukturu lze zpětně chápat jako nutnou podmínku pro to, aby mohla být daná LJ označena ze synchronního hlediska za slovotvorně motivovanou. Struktura slovotvorně motivovaného slova je čitelná buď na základě znalosti slovotvorného modelu řízeného prediktabilními

slovotvornými pravidly, nebo – v případě analogického tvoření – na pozadí jiných pravidelných derivátů.

Vnitřní strukturou slovotvorně motivovaných slov nemám na mysli pouze jejich morfeematickou stavbu. Statická morfeematická analýza slova nepostihuje jeho strukturu. Například slovo *jeskyně* lze sice morfeematicky segmentovat (*jesk-yně*), a to buď na základě analogie s jinými „podobně vypadajícími“ slovy (*Turk-yně*), nebo na základě znalosti jeho etymologie, takováto segmentace však sama o sobě nic neříká o tom, zda je izomorfní s jeho vnitřní strukturou. Vzhledem k tomu, že morfeematická struktura slova *jeskyně* není výstupem žádného synchronně aktivního slovotvorného modelu, ani nekopíruje vnitřní strukturu jiných pravidelných derivátů (*přechýlených jmen*, u nichž sufix *-yně* vkládá do motivující LJ informaci o přirozeném rodu), pokládám ho za slovo bez vnitřní struktury.

Takto vymezený pojem vnitřní struktury se v některých rysech shoduje s pojmy *vnitřní forma* (TŠČ I, 1962, kapitola „Úloha vnitřní formy slova a lexikalizace“), *cyclic structure* (Aronoff 1976), *word-internal structure* (Anderson 1992), *compositionality* (Bertinetto 1995).

SMN lze tedy obecně definovat jako **výstupy synchronně aktivních slovotvorných procesů**, založených na systému slovotvorných pravidel a jimi řízených slovotvorných modelů nebo na analogickém tvoření. Synchronně aktivní slovotvorný proces je takový, který se podílí na tvorbě nových pojmenování.

Hlavní funkcí slovotvorných pravidel je řídit výběr slovotvorného způsobu a prostředku tak, aby byly kompatibilní s motivujícími LJ, na nichž operují. Termín slovotvorné pravidlo je součástí těch koncepcí tvoření slov, které vycházejí z tzv. *lexeme (word)-based morphology*. Ta je založena na předpokladu, že veškeré morfologické operace, zahrnující derivaci slovotvornou (výstupem je slovo) i tvarotvornou (výstupem je slovní tvar), se odehrávají na úrovni autonomních LJ, a nikoli na úrovni jednotlivých morfémů. Základní jednotkou morfologie je pro tyto koncepce slovo, popř. slovní tvar, a nikoli morfém: „The word is a minimal sign, not merely for the purposes of the syntax.“ (Aronoff 1976, 9). Derivační i flektivní morfémy jsou derivačními a gramatickými funkcemi konkrétních slov. Označení procesů tvoření slov jako procesů řízených slovotvornými pravidly (*word-formation rules*) naznačuje, že výstupy tvoření slov jsou stejně (alespoň do určité míry) prediktabilní a pravidelné jako výstupy pravidel operujících mimo slovník, tj. pravidel morfologických (pravidla zviditelňování gramatických funkcí) a syntaktických. Srov. blíže Anderson (1992), Beard (1995) aj.

Neologismy a slovník, funkce slovotvorné motivace při strukturaci slovníku

V dvoukomorovém modelu jazyka (gramatika : slovník) je slovník databází LJ, v níž je s každou jeho jednotkou uložen i celý „balík“ informací, z nichž některé mají vliv na její chování v gramatice.

Pojetí slovníku jako databáze autonomních LJ je základem morfologických teorií vycházejících z tzv. *Lexicalist Hypothesis*. Alternativní koncepce chápou slovník jako seznam lexikálních bází a formantů (*stems, formatives*), které mají povahu autonomních LJ. (Pojímání slovotvorných formantů jako autonomních LJ vede k tomu, že jsou považovány za členy lexikálních tříd (např. sufix *-ost* je substantivem, *-elný* adjektivem atd.) a také že vyžadují určitou subkategorizaci.) Formanty (derivační i flektivní) se spojují s bázemi (derivační se slovotvornými bázemi, flektivní s tvarotvornými bázemi), přičemž kombinace v jakékoli komplexnější jednotky (slova, slovní tvary, fráze...) se řídí jedním typem pravidel. K jednotlivým morfologickým koncepcím budovaným na aparátu generativní gramatiky podrobněji viz Ruszkiewicz (1997).

S takto definovaným slovníkem jsou spojeny přinejmenším dva okruhy otázek:

(1) Je slovník databází, v níž jsou jednotky uloženy „bez ladu a skladu“ nebo

jsou v ní uloženy uspořádaně? Přispívá nějak slovtvorná motivace k uspořádání slovníku?, (2) Obsahuje „balík“ informací uložených s každou LJ i informací o její slovtvorné motivaci?

Odpovědi na tyto otázky úzce souvisejí s obecnějšími úvahami o tom, jak vůbec probíhají procesy produkce jazykových výrazů a jejich rozumění. Současné psycholingvistické teorie, které se jimi zabývají, vycházejí z předpokladu, že výběru adekvátní LJ ze slovníku daného mluvčího předchází něco jako „listování“ tímto slovníkem (srov. např. Bertinetto, 1995). Slovník je pak považován za nějakým způsobem strukturovanou databázi, jinak by bylo jen těžko představitelné, že mluvčí vždy „prolistovává“ celý slovník; přirozenější je představa, že prohledává pouze jeho vybranou část. Vezmeme-li v úvahu, že pro češtinu platí, že cca 2/3 všech jednotek jejího slovníku tvoří právě slovtvorně motivované LJ, je smysluplné ptát se, jakou roli hraje slovtvorná motivace při organizaci jeho jednotek.

Slovtvorně motivované LJ jsou ve slovníku propojeny minimálně dvěma elementárními typy vztahů. Na ose vertikální je to vztah mezi jednotkami utvořenými podle téhož **slovtvorného modelu** nebo tvořenými analogicky podle těchto pravidelných derivátů, na ose horizontální jde o vztah mezi jednotkami svázanými slovtvornou motivací, které vytvářejí **slovtvorné hnízdo**.

Ke čtyřem základním funkcím slovtvorné motivace, které mají vliv na uspořádání slovní zásoby podrobněji viz Bosák ad. (1989, 28–36).

	slovtvorný model [Z] _V → [ZĚ] _S	slovtvorný model [Z] _(Ě) _S → [Zka] _S	
bavit →	bavič →	bavička	slovtvorné hnízdo
roztleskávat →	roztleskávač →	roztleskávačka	slovtvorné hnízdo
prudit →	prudič →	prudička	slovtvorné hnízdo

Takto strukturovaný slovník je tedy spíše dynamickým systémem vztahů mezi jeho jednotkami, které jsou řízeny určitými pravidly, než jejich statickým seznamem.

Propagátorem dynamického pohledu na slovník je R. Anderson (1992). Vychází z toho, že stejně tak, jako se o syntaxi neuvažuje jako o seznamu vět a o fonologii jako o seznamu zvukových kombinací, není důvod považovat slovník za pouhý statický seznam slov. Syntax i fonologie jsou podle něj konstruovány jako znalosti mluvčích o možnostech kombinace určitých struktur („kinds of knowledge speakers have about their language“). Analogicky lze i slovník konstruovat jako systém založený na znalostech mluvčího o pravidlech, která řídí vztahy mezi slovy (*word-formation rules*). Funkcí těchto pravidel je, kromě aktivního podílu na tvoření nových slov, specifikovat systematické vztahy mezi existujícími jednotkami slovníku.

Druhá otázka – zda jsou opravdu slovtvorně motivované LJ mluvčími jako takové vnímány – souvisí s tím, jestli má mluvčí vůbec nějaký důvod registrovat LJ jako jednotku slovtvorně motivovanou. U jednotek z centra slovníku nemá informace o jejich slovtvorné motivaci pro mluvčího (nejde-li ovšem o etymologa) téměř žádnou informační hodnotu: jsou to jednotky frekventované, jednotky, které se již lexikalizovaly (ztratily vnitřní strukturu) atd. Periferní jednotky, tedy i neologismy, jsou prostřednictvím slovtvorné motivace napoje-

ny na jiné (často centrální) jednotky slovníku – jednotky ze stejného slovtvorného hnízda a jednotky utvořené podle téhož slovtvorného modelu. Prediktabilita slovtvorných pravidel, která řídí slovtvorné modely, podle nichž se nové LJ tvoří, totiž umožňuje mluvčímu číst vnitřní strukturu i těch slov, která nemá ve svém slovníku uložena (nikdy je neslyšel apod.) nebo je má uložena mimo centrum (aktivně je neužívá apod.). Ačkoli se slovtvorná pravidla svou podstatou liší od jiných pravidel operujících mimo slovník právě v tom, že jde o pravidla pasivní, přesto existují situace, kdy je jejich jinak pasivní znalost aktivována: „They may be situations in which a compositional strategy is preferred, e.g. neologisms.“ (Bertinetto, 1995, 22).

Na základě předchozích úvah o vlivu slovtvorné motivace na uspořádání slovníku a o postavení SMN mezi jinými novými LJ můžeme předběžně konstatovat, že SMN jsou oproti jiným neologismům „zvýhodněny“ tím, že jsou **prostřednictvím slovtvorné motivace napojeny na neperiferní jednotky slovníku a že mohou být strukturně čteny**. Strukturní čtení SMN je možné buď na základě prediktabilních slovtvorných pravidel a jimi řízených slovtvorných modelů, nebo na pozadí jiných pravidelných derivátů (při některých typech analogického tvoření).

Následující část tohoto příspěvku je věnována dvěma hlavním faktorům, které mají vliv na čitelnost vnitřní struktury SMN: produktivě slovtvorných modelů, podle nichž jsou tvořeny, a formální pravidelnosti jejich tvoření.

Produktivita slovtvorného modelu

Termíny **produktivita, produktivní** jsou klíčovými pojmy většiny prací zabývajících se procesy tvoření slov. Jejich užívání je značně promiskuitní; k tomu blíže viz Štekauer (1994, 1999). V české tradici se vlastností **být produktivní** rozumí **být (ze synchronního pohledu) aktivní při tvoření slov**. Tato vlastnost je pak připisována různým aspektům tvoření slov. Např. Dokulil v TSČ I (1962, 78n.) hovoří o produktivitě v souvislosti se slovtvorným prostředkem, slovtvorným základem i celým slovtvorným typem.

Míru produktivity lze hodnotit buď absolutně (aktivita při tvoření *vůbec*), nebo relativně (aktivita při tvoření *vzhledem k*). Pro míru absolutní produktivity slovtvorného prostředku platí přímá úměra: čím vyšší je počet slovtvorných modelů, jichž je daný prostředek součástí, tím vyšší je i jeho absolutní produktivita při tvoření nových pojmenování. Z tohoto pohledu má vysokou míru absolutní produktivity v češtině například slovtvorný sufix *-ka*, který je součástí slovtvorných modelů v rámci různých onomaziologických tříd (*jména prostředků, jména přechýlená...*).

Produktivitou slovtvorného modelu rozumím jeho **schopnost být modelem pro tvoření nových pojmenování**. Tuto schopnost modelu aktivně se podílet na tvoření nelze ztotožňovat s frekvencí jednotek, které jsou podle něj utvořeny. Pro odlišování produktivity slovtvorných modelů a početního zastoupení jimi generovaných pojmenování existují přinejmenším dva důvody. První z nich

souvisí s proměnlivostí produktivity v čase. *Být aktivní* v jednom synchronním řezu neznamená nutně *být aktivní* v jiném synchronním řezu, protože slovtvorné modely mohou například podléhat konkurenčním modelům téže onomaziologické třídy: „Kvantitativní zastoupení slovtvorných typů v současném jazyce je ve skutečnosti sumou jejich historických produktivit.“ (Šlosar 1984, 97).

Krajním případem „podlehnutí“ konkurenci je resufixace utvořených pojmenování ve prospěch nového aktivního modelu. Srov. např. resufixaci relačních adjektiv utvořených sufixem *-ný* typu *hraničný* → *hraniční*. Příklad je citován z kapitoly o slovtvorbě (D. Šlosar) v Historické mluvnici češtiny (1986, 300).

Druhý důvod, proč je účelné odlišit produktivitu a frekvenci, přímo souvisí s definicí produktivity jako schopnosti, potence slovtvorných modelů podílet se na rozšiřování slovníku. Produktivita je z tohoto pohledu vlastností systému – *langue* (proto někteří autoři považují všechny slovtvorné modely za teoreticky 100% produktivní), která je testována řečí – *parole*. Rozdíl mezi všemi podle modelu teoreticky generovatelnými slovy, a těmi, která byla utvořena a jsou skutečnými jednotkami slovníku, jsou pak označovány jako tzv. lexikální mezery (*lexical gaps*). Základní otázka při zkoumání produktivity tedy zní, **nikoliv kolik forem k danému modelu existuje, ale kolik jich je schopen vyprodukovat.**

Stanovení hranice mezi ve slovníku skutečně existujícími slovy (*actual words*) a všemi slovy, která mohou být potenciálně podle určitého modelu utvořena (*potential words*), je problematické; k tomu např. Halle (1973), Aronoff (1976). Co je důkazem toho, zda dané slovo „skutečně“ existuje? Je tím důkazem to, že ho můžu nalistovat ve slovníku? Nebo je tím důkazem to, že jsem schopen ho na základě znalosti prediktabilních slovtvorných modelů kdykoli utvořit, nebo naopak mu rozumět, tj. být schopen ho strukturně číst? Je zřejmé, že u vysoce produktivních slovtvorných modelů (v češtině jde například o *přechylovací* model se sufixem *-ka*: [Z]_{SMask} → [Zka]_{SFem}) je hranice mezi aktuálními a potenciálními slovy i pro rodilého mluvčího nezřetelná. Sílu produktivity tohoto přechylovacího modelu dokazuje jednak automatické přechylování paralelních slovtvorných synonym (*snowboarder* → *snowboarderka*, *snowboardař* → *snowboardařka*, *snowboardista* → *snowboardistka*), jednak i lexikální mezery ve slovníku (? → *bulimička*, ? → *anorektička*).

Potence jednotlivých slovtvorných modelů podílet se na tvorbě nových LJ je vždy závislá na jejich distribučních podmínkách. Každý slovtvorný model můžeme obecně chápat jako zásah do vlastností motivující LJ. Má-li tento zásah předpověditelné podmínky, tzn. je řízen slovtvornými pravidly, pak lze na základě jejich znalosti říci, jaká informace je jeho prostřednictvím vkládána do motivující LJ a jakým způsobem se tak děje. Slovtvorné modely založené na vkládání stejného typu informace, jinak řečeno budované na témž onomaziologickém vztahu mezi motivujícími a motivovanými pojmenováními, patří k jedné onomaziologické třídě (vlození informace ‚být objektem děje‘ – *jména výsledků činnosti*, ‚schopnost být objektem děje‘ – *adjektiva s významem potenciality*...). Pojmenování z jednotlivých onomaziologických tříd mohou být dále tvořena i podle modelů, které jsou založeny nikoli na vkládání informace do motivující LJ, ale na modifikaci existující LJ (nemyslím tím modifikaci ve smyslu Dokuililovy teorie), která tuto informaci již zahrnuje. Jde především o případy univer-

bizovaných jednotek, které vznikly úpravou motivujících víceslovných LJ a které dědí jejich příslušnost k onomaziologické třídě. (Martincová (1983, 85–90) označuje LJ tvořené podle těchto modelů jako „nová pojmenování, jejichž rys novosti záleží v novém slovotvorném zpracování dříve pojmenovaného obsahu“.) Obě typologicky odlišné skupiny modelů (založené jak na vkládání informace, tak na modifikaci existující LJ) jsou v rámci daných onomaziologických tříd navzájem komplementární – dohromady mají 100% produktivitu. (O monopolních slovotvorných modelech můžeme říci, že se jejich produktivita blíží 100%.)

Modely jedné třídy, které informaci vkládají týmž způsobem, si vzájemně konkurují; konkurence vyplývá z podmínek jejich distribuce. Například modely založené na derivaci z nemotivovaných LJ jsou v konkurenci s modely derivujícími z motivovaných LJ vzhledem k jejich zmíněnému poměru v českém slovníku méně produktivní. Srov. např. slovotvorné modely v onomaziologické třídě *abstrakt označujících vlastnosti*, které jsou řízeny pravidly sufixace. Na jedné straně stojí produktivní modely se sufixy *-ost*, *-ství/-ctví*, které jsou distribučně vázány na nemotivovaná i motivovaná adjektiva, na straně druhé jsou tu neproduktivní modely se sufixy *-ota*, *-oba*, které derivují téměř výhradně od nemotivovaných adjektiv.

Produktivita je v české tradici nejčastěji chápána jako produktivita slovotvorných typů v rámci jedné slovotvorné kategorie (např. Šlosar (1984), MČ I (1986)). Toto pojetí podle mého názoru poskytuje zúžený pohled na slovotvorný systém. Produktivita založená na konkurenci jednotlivých slovotvorných sufixů, které v kombinaci s určitým typem základu reprezentují slovotvorné typy, postihuje pouze jeden (i když pro češtinu nejfrekventovanější) slovotvorný způsob, a to sufixaci.

V návaznosti na tyto úvahy o produktivitě slovotvorného modelu se nyní detailněji zaměřím na vybrané slovotvorné modely, podle nichž se tvoří nové LJ z onomaziologické třídy *jmen prostředků*.

Modely, podle nichž se tvoří nové LJ s významem *prostředku*, lze podle podstaty vztahu k motivující LJ rozdělit do dvou skupin na ty, které spočívají ve vkládání informace ‚být prostředkem‘ podle určitých pravidel do motivující LJ (*plašit* → *plašič*), a ty, jejichž podstatou je modifikace jiných jednotek slovníku, které tuto informaci již ve své sémantické struktuře zahrnují (*bruska* → *profibruska*).

Všem slovotvorným modelům pro *jména prostředků* je společné to, že jejich výstupem je vždy substantivum: [Z] → [Z]_S. Každý z nich je řízen specifickými slovotvornými pravidly, která určují výběr slovotvorného základu (verbálního, substantivního), slovotvorného způsobu nebo jejich kombinací (sufixace, kompozice + sufixace...) a slovotvorného formantu nebo jejich kombinací (*-č*, *-ovač*, *-o-*, *alternace kořenového K...*).

1. Modely založené na vkládání informace ‚být prostředkem‘ do motivující LJ

1(a) Modely řízené slovotvornými pravidly sufixace z verba (V), např. [Z]_V → [Zč]_S: *rozpékač*, *zastřihávač*, *provzdušňovač*, *spořič*; [Z]_V → [Zčka]_S: *vyžínačka*, *vypalovačka*, *dobíječka*, [Z]_V → [Ztko]_S: *dorozumívátko*, *nosítka*, *pítka*; [Z]_V → [Zdlo]_S: *hopsadlo*, *popojíždědlo*, *odrážedlo*.

1(b) Modely řízené slovotvornými pravidly kompozice členů verbálního syntagmatu (VS) o struktuře *děj – přímý objekt*. Pravidla kompozice jsou komplexní – řídí jednak pořadí členů kompozita (přesun komplementu před V), sjednocují slovní přízvuk, určují výběr konektu a zároveň i slovotvorného sufixu, kterým je odvozen zadní člen, např. $[[Z]_V [Z]_S]_{VS} \rightarrow [[Z]_S\text{-o-}[Z\emptyset]_V]_S$: *měřit potlesk* → *potleskoměr*, *vařit vejce* → *vejcovar*, *řezat křoviny* → *křovinořez*, *řezat plot* → *plotořez*.

1(c) Modely řízené slovotvornými pravidly sufixace ze substantiva (S), např. $[Z]_S \rightarrow [Z\text{ovač}]_S$: *sendvičovač*, *palačinkovač*; $[Z]_S \rightarrow [Z\text{ovník}]_S$: *kompostovník*, *minutovník*.

2. Modely založené na modifikaci motivující LJ s významem *prostředku*

Jde o modely vázané na adjektivní syntagmata (AS) se strukturou *vlastnost – instrument*.

2(a) Univerbizační modely založené na eliminaci S (hlavy) a sufixaci A (modifikátoru) z AS: $[[Z]_A [Z]_S]_S \rightarrow [[Z]_A\text{ák/ka/ky}]_S$: *textový editor* → *texták*, *inkoustová tiskárna* → *inkoustovka*, *štípací kleště* → *štípačky*.

2(b) Model řízený slovotvornými pravidly tzv. vlastní (čisté) kompozice členů AS $[[Z]_A [Z]_S]_S$: *psychologický test* → *psychotest*.

Kompozicí (skládáním) se v české tradici označují dva principiálně odlišné způsoby tvoření slov. Tzv. *vlastní (čistá) kompozice* představuje slovotvorný způsob založený na integraci dvou (a více) motivujících slov v jedno, přičemž hlava vlastního kompozita je formálně totožná s hlavou motivujícího syntagmatu. Tzv. *komplexní způsob kompozičně-derivací* je naproti tomu založen na kompozici členů VS, přičemž zadní člen je derivátem hlavy motivujícího syntagmatu a přední člen zaujímá nejčastěji pozici komplementu. Oproti tzv. vlastní kompozici tedy dochází ke změně pozice členů motivujícího syntagmatu. V anglosaské terminologii se tato kompozita označují jako *syntetic* nebo *verbal compounds* a tzv. čistá kompozita jako *analytic compounds*, popř. se všechna vícezákladová pojmenování označují jako *compositives* a jejich podskupina motivovaná verbálními syntagmaty jako *compounds*.

Vzhledem k principiální odlišnosti tvoření obou typů substantiv s významem *prostředku* (typ 1 vložení informace ‚být prostředkem‘ vs. typ 2 modifikace existující LJ s významem *prostředku*) je třeba posuzovat i produktivitu slovotvorných modelů, podle nichž se tvoří, odděleně, přestože jsou v rámci této onomaziologické třídy komplementární. V konkurenci modelů založených na přímé derivaci z V (1a) je nejproduktivnější model $[Z]_V \rightarrow [Z\check{c}]_S$. Slovotvorné pravidlo, které řídí derivaci slovotvorným sufixem -č od infinitivního kmene převážně tranzitivních sloves, zároveň přiděluje utvořenému substantivu morfologickou charakteristiku [+Mask][-Anim]. (Morfologická charakteristika je jednou z vlastností, jimiž se tato deverbativa odlišují od povrchově shodných maskulin patřících k onomaziologické třídě *činitelských jmen*. Těm je slovotvorným pravidlem přidělována morfologická charakteristika [+Mask][+Anim]: *spořiče obrazovky X přibývají noví spořiči*.) Pravidlo derivace sufixem -č má poměrně široké distribuční možnosti: derivuje od -a- kmenových (*krouhač*, *strouhač*), -ova- kmenových (*posilovač*, *odpuzovač*), -i- kmenových verbálních základů (*šetřič*, *plašič*). Výstupem tohoto slovotvorného modelu jsou slova, která jsou derivačními funkcemi motivujících LJ – jsou od nich derivována podle prediktabilních slovotvorných pravidel.

V konkurenci modelů založených na derivaci ze S (2a) je perspektivní model $[Z]_S \rightarrow [Zovač]_S$. Jde o nově krystalizující slovtvorný model, který, alespoň pokud je mi známo, nebyl dosud popsán. (Tvoření *jmen prostředků* ze substantivních základů je vůbec hodnoceno jako okrajové, méně časté apod. Srov. charakteristiky v TŠČ II (1967), Martincová (1983) aj.) Pravidlo derivace sufixem *-ovač* má omezené distribuční možnosti: je vázáno na sémanticky vyhraněnou skupinu substantivních základů označujících potravinářské produkty. Sufix *-ovač* derivuje od tvarotvorného kmene těchto substantiv (přejatých i domácích). Ta mohou mít různou morfologickou charakteristiku: [+Mask]: *jogurtovač, sendvičovač, toastovač*; [+Fem]: *palačinkovač, topinkovač*; [+Neutr]: *espresovač*; [+Pl tantum]: *hranolkovač, vločkovač*. I přes omezený výběr LJ, na nichž operuje, jde o model produktivní. Slova podle něj derivovaná jsou derivačními funkcemi motivujících S (být prostředkem k výrobě S', motivující S má roli *rezultátu*) a jejich derivace se řídí prediktabilními slovtvornými pravidly. Vzhledem k tomu, že jde o model relativně mladý, nebyla jeho slovtvorná kapacita ani zdaleka naplněna.

Produktivita univerbizačních modelů je obecně (bez ohledu na onomaziologickou třídu) omezena tím, že jejich výstupem jsou sice slovtvornými postupy tvořené LJ (vznikají sufixací z jiných jednotek slovníku), které však nejsou derivačními sémantickými funkcemi motivujících LJ. Strukturní nečitelnost univerbizovaných pojmenování vyplývá ze samé podstaty univerbizace, která je založena na náhradě hlavy sémanticky komplexní LJ polyfunkčním sufixem. Univerbizační modely řídí pravidla sufixace A z motivujícího AS, přičemž výběr jednoho ze tří nejfrekventovanějších univerbizačních sufixů *-ák, -ka, -ky* je determinován morfologickou charakteristikou hlavy AS (a tedy i celé LJ): *-ák, jde-li o [+Mask], -ka, jde-li o [+Fem], -ky, jde-li o [+Pl tantum]*.

Výstupy tzv. vlastní (čisté) kompozice se od výstupů univerbizačních modelů obecně liší v tom, že „zviditelňují“ oba členy motivujícího AS. I přes viditelnost modifikujícího A i modifikovaného S ve výsledném pojmenování (jsou od sebe odděleny konektem *-o-*), jde o nečitelné struktury, které nejsou sémantickými derivačními funkcemi motivujících LJ. Nečitelnost substantiv s významem *prostředku* tvořených podle tohoto modelu je dána mj. tím, že kompozice je často spojena s abreviací modifikátoru A, která buď respektuje (*psychologický test* → *psychotest*), nebo nerespektuje jeho morfémový šev (*cyklistický průvodce* → *cykloprůvodce*); tato abreviovaná A mohou být navíc homonymní: *eko/vysavač: eko/nomický? eko/logický?*

Formální struktura substantiv tvořených podle slovtvorného modelu typu 2(b) je zdrojem analogického tvoření. To je založeno na kopírování jejich předního členu, který je připojován k různým základům. Kopírované části, jež jsou od původu abreviovanými adjektivy, se někdy označují jako tzv. *prefixoidy*; srov. blíže Martincová, Savický (1987).

Pravidelnost

Vlastnost **být pravidelný** lze ztotožnit s vlastností **být utvořen podle prediktabilních slovtvorných pravidel**. Prediktabilita slovtvorných pravidel umožňuje **strukturní čtení** jimi derivovaných LJ.

Pravidelnost slovotvorně motivovaných LJ je, podobně jako produktivita, vlastností proměnlivou v čase. Utvořená slova se stávají strukturně nečitelnými proto, že slovotvorné modely, podle nichž byla utvořena, se samy staly neproduktivními; ztrátu produktivity slovotvorného modelu doprovází ztráta povědomí mluvčích o vnitřní struktuře slov podle něj utvořených, lexikalizují se. Tatáž LJ se pak může ve dvou různých synchronních řezech jevit jednou jako pravidelná a podruhé jako nepravidelná.

Příkladem strukturně nečitelných slov, která byla původně pravidelně utvořena podle již zaniklých slovotvorných modelů, mohou být ze synchronního pohledu nemotivovaná substantiva jako *srdce*, *truhlice*. Původně byla derivována sufixy *-ce*, *-ice* podle modelů aktivních v onomaziologické třídě *deminutiv*.

Strukturně čitelné nemusejí ovšem nutně být jen pravidelné deriváty, tj. ty, jejichž vznik je řízen slovotvornými pravidly. (Pravidla determinují výběr motivující LJ, na které operují, řídí výběr slovotvorného způsobu (popř. jejich kombinací) i slovotvorného prostředku, ovlivňují i fonologické změny (alomorfii) slovotvorných bází.) Čitelné jsou i některé typy analogicky tvořených LJ.

Analogické tvoření nových LJ se neřídí prediktabilními slovotvornými pravidly – jeho podstata spočívá v napodobování struktury ve slovníku již existujících LJ: analogicky tvořené jednotky jsou **motivovány analogií ke struktuře jiných jednotek slovníku**, pravidelně tvořené jednotky jsou motivovány sémantickým a morfemickým vztahem k jednotkám, z nichž jsou podle slovotvorných pravidel derivovány. Výstupem analogického tvoření jsou slova s nepravidelnou formální strukturou, spjatá na vertikální ose se slovy s týmž opakujícím se morfémovým segmentem.

Pro sledování aktuálních slovotvorných procesů, které probíhají ve slovníku, jsou nejzajímavější ty případy tvoření podle analogie, kdy kopírování slovotvorné struktury jiných slov postupně přerůstá v nový slovotvorný model, který si vytváří vlastní distribuční podmínky. Analogie se tak stává systémiotvorným procesem, jde o v podstatě o „zpravidelnění nepravidelnosti“.

Principům analogie a anomálie, které zasahují do existujících slovotvorných struktur češtiny, je věnován průkopnický článek Martincové a Savického (1987). Autoři se v něm zaměřují na analogické procesy při tvoření tzv. hybridních složenin a jejich vliv na obohacování slovotvorného repertoáru současné češtiny.

(1) Čitelné analogicky tvořené jednotky představují například ty, které jsou **motivovány vnitřní strukturou pravidelných derivátů**. Ty jsou derivačními sémantickými funkcemi motivujících LJ, od nichž byly podle prediktabilních slovotvorných pravidel utvořeny. Jednotky tvořené analogicky – napodobující strukturu pravidelných slovotvorných útvarů – jsou strukturně čitelné pouze na jejich pozadí. Nesplňují totiž distribuční podmínky daných slovotvorných modelů, a proto nejsou ani derivačními funkcemi očekávaných motivujících LJ.

Furdík (1993, 57) označuje tuto analogii jako „paradigmatickou“ a na tomto principu tvořené LJ jsou podle něj „dokladom ‚zotrvačného‘ fungovania príslušných produktívnych slovotvorných typov; sú to typy zväčša natoľko produktívne, že sa k nim priradujú alebo prítvárajú i deriváty utvorené prostým napodobením morfematicko-slovotvornej štruktúry už existujúcich odvodenín, pričom existencia fundujúcich slov nie je nevyhnutná.“

Na kopírování vnitřní struktury pravidelných derivátů je založeno tvoření takových adjektiv jako *olivrejovaný, otaškovaný, obrýlený*... Jde o adjektiva napodobující vnitřní strukturu pravidelně tvořených *rezultativních adjektiv* typu *oplocený*. Ta se tvoří podle produktivního slovtvorného modelu [Z]_V → [Zný]_A, který má předpověditelné podmínky distribuce: je vázán na prefigovaná (o-) desubstantivní faktitiva (*oplotit* → *oplocený, orámovat* → *orámovaný*), slovtvorné pravidlo derivace sufixem *-ný* se řídí stejnými podmínkami jako pravidlo tvoření n-ového participia od báze V. Adjektiva tvořená podle tohoto modelu jsou derivačními funkcemi motivujících V, které mají onomaziologickou strukturu ‚opatřit něčím‘. (Pravidelná *rezultativní adjektiva* se tvoří slovtvornou transpozicí – při jejich derivaci se nemění sémantická (argumentová) struktura motivujícího V.) Adjektiva *olivrejovaný, otaškovaný, okolečkovaný, ospoilerovaný, obrýlený*... mají s těmito pravidelně derivovanými *rezultativy* shodnou morfemickou strukturu, avšak očekávaný vztah slovtvorné motivace k příslušnému desubstantivnímu V u nich neexistuje (**olivrejovat, *otaškovat, *okolečkovat, *ospoilerovat, *obrýlit*). Nesplňují distribuční podmínky daného slovtvorného modelu – jsou motivována strukturou jeho pravidelných derivátů: napodobují její formu a mají i stejné strukturální čtení (‚opatřený něčím‘). Motivaci těchto adjektiv formální strukturou pravidelně tvořených *rezultativ* dokládají mj. prázdné morfy mezi vydělitelnou slovtvornouází a adjektivním sufixem: *obrýl-e-ný, okolečk-ova-ný*. U pravidelných *rezultativ* tvořených od verbálních základů jsou tyto prázdné morfy alomorfy slovesných kmenotvorných přípon. (Ke klasifikaci prázdných morfů viz Slavičková (1967) a její termíny *prázdný a funkční rozšiřující element* jaderného morfému.)

Prázdné morfy s konektivní funkcí jsou v analogicky tvořených strukturách časté. Jsou pozůstatkem morfemické struktury jimi mechanicky napodobovaných derivátů; srov. např. prázdné morfy při tvoření *kvantitativních abstrakt* sufixem *-ost* (*porod-n-ost, útek-ov-ost*), tvoření *jmen poplatků* sufixem *-né* (*složenk-ov-né*) apod.

(2) Analogické tvoření může spočívat i v **napodobování povrchové struktury přejatých slov**. Ta je výstupem slovtvorných pravidel jiného jazyka. Opakování určité části povrchové struktury může vést až k jejímu funkčnímu přehodnocení v aktivní slovtvorný prostředek, který se zapojuje do tvoření nových LJ podle nových slovtvorných modelů. Příkladem této systémotvorné analogie je funkce slovtvorného sufixu *-áž* při derivaci *deverbálních abstrakt* a *kolektiv*(?).

Součástí českého slovníku je skupina přejatých LJ zakončených hláskovou skupinou *áž*: *vernisáž, vitráž, skrumáž*... Jejich morfemická struktura je výstupem pravidel produktivních v tom jazyce, z něhož byla přejata. Mluvíci je schopen je zpětně analyzovat, a to na základě opakujícího se koncového morfemického segmentu, tato analýza však nic nevypovídá o jejich vnitřní struktuře. Mezi SMN se objevuje skupina slov zakončených stejným hláskovým segmentem (*modeláž, gramáž*), která jsou spjata vztahem slovtvorné motivace s jinými jednotkami slovníku (*modelovat, gram*). Jejich morfemická struktura je izomorfní s jejich vnitřní strukturou; jsou derivačními funkcemi motivujících LJ. Sufix *-áž*, který se osamostatnil z přejatých slov, se podílí na derivaci sub-

stantiv podle dvou nově krystalizujících slovtvorných modelů, a to v onomaziologických třídách *deverbálních abstrakt*: $[Z_{(ovat)}]_V \rightarrow [Záz]_S$: *kontaktovat* → *kontaktáž*, *modelovat* → *modeláž*, *mixovat* → *mixáž*, *registrovat* → *registráž*, *centrovat* → *centráž* a *kolektiv*: $[Z]_S \rightarrow [Záz]_S$: *gram* → *gramáž*, *stopa* → *stopáž*, *minuta* → *minutáž*.

(3) Čitelná jsou i analogicky tvořená substantiva se strukturou $[Zně]_S$. Jejich tvoření je založeno na mechanickém připojování sufixu *-né* k jiným jednotkám slovníku, neřídí se prediktabilními slovtvornými pravidly: sufix *-né* je v této funkci kompatibilní jak se substantivními: *vodné*, *kurzovné*, *znalečné* (motivujícím substantivem je často i deverbální abstraktum: *nocležné*, *zápisné*, *vjezdné*, *odchodné*), tak i verbálními základy: *stočné*, *vlezné*, *odškodné*. U substantivních základů se připojuje buď přímo k tvarotvornému kmeni (*znalečné*, *školné*), nebo ke kmeni rozšířenému o prázdný morf *-ov-* (*kempovné*, *složenkovné*, *dobírkovné*), u slovesných základů se připojuje buď k infinitivnímu kmeni (*parkovné*), nebo častěji ke kmeni primárnímu (*vložné*, *všimné*). Tvoření substantiv se strukturou $[Zně]_S$ je založeno na analogii – je nepravidelné, přesto jsou takto tvořená substantiva strukturně čitelná: monofunkční slovtvorný sufix *-né* vždy vkládá do motivující LJ očekávanou informaci (,poplatek za‘).

LITERATURA

- ANDERSON, S. R. *A-Morphous Morphology*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992.
- ANSHEN, F. – ARONOFF, M. Producing Morphologically Complex Words. *Linguistics*, 1988, roč. 26, s. 641–655.
- ARONOFF, M. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge : MIT Press, 1976.
- BEARD, R. *Lexeme-Morpheme Base Morphology. A General Theory of Inflection and Word Formation*. Albany : State University of New York Press, 1995.
- BERTINETTO, P. M. Compositionality and Non-Compositionality in Morphology. In DRESSLER, W. – BURANI, C. (eds) *Crossdisciplinary Approaches to Morphology*. Wien, 1995, s. 9–37.
- DOKULIL, M. *Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1962. [TŠČ I]
- DOKULIL, M. K otázce prediktability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova. *SaS*, 1978, roč. 39, s. 244–251.
- FURDÍK, J. *Slovtvorná motivácia a jej jazykové funkcie*. Levoča : Modrý Peter, 1993.
- HALLE, M. Prolegomena to a Theory of Word Formation. *Linguistic Inquiry*, 1973, roč. 4, 3–16.
- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – HORECKÝ, J. *Dynamika slovej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava : Veda, 1989.
- MARTINCOVÁ, O. *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha : Univerzita Karlova, 1983.
- MARTINCOVÁ, O. a SAVICKÝ, N. Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *SaS*, 1987, roč. 48, s. 124–139.
- MARTINCOVÁ, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologismů*. Praha : Academia, 1998.
- Mluvnice češtiny I*. Praha : Academia, 1986. [MČ I]
- RUSZKIEWICZ, P. *Morphology in Generative Grammar. From Morpheme-based Grammar to Lexical Morphology and beyond*. Gdaňsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1997.
- SLAVÍČKOVÁ, E. *Retrórádní morfematický slovník češtiny*. Praha : Academia, 1975.

ŠLOSAR, D. Slovtvorná produktivita – pojem synchronní, nebo diachronní? In *SPFFBU*, A 32, 1984, s. 97–101.

ŠTEKAUER, P. On Produktivity in Word-Formation. *Linguistica Pragensia*, 1994, roč. 4, s. 67–82.

ŠTEKAUER, P. K teorii produktivity v anglické slovtvorbe. *ČMF*, 1999, roč. 81, s. 68–82.

ON PRODUCTIVITY AND REGULARITY IN WORD-FORMATION PROCESSES OF NEOLOGISMS

We assume lexicon as a storage of fully specified lexical items (LI). The LIs which have been created on the basis of existing ones by particular word-formation rules are called motivated LIs. However they are only one of the sources for all new lexical items (neologisms), they constitute a specific subsystem among them. These properties characterize it: 1. Each motivated LI is formed from existing one according to the productive word-formation patterns governed by a set of rules, or it may be constructed by analogy. Analogical word-formation depends on the partial similarities with a structure of existing LIs. 2. They have a recognizable internal structure. It is predictable on the base of knowledge the speakers have about word-formation patterns of their language.

We consider two main factors influence a predictability of motivated LIs – productivity of word-formation patterns and regularity of word-formation processes – and exemplify them in particular word-formation models for the modalic nouns. We also discuss 3 types of analogy.

Markéta Ziková
Ústav českého jazyka
Filozofická fakulta MU
Arna Nováka 1, Brno
9336@mail.muni.cz